

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 343.3./7. + 342.9

О. О. Книженко

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ;

В. О. Іванцов

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри адміністративної діяльності ОВС Харківського національного університету внутрішніх справ;

П. Ю. Корнієць

оперуповноважений сектору ДСБЕЗ Сумського міського відділу УМВС України в Сумській області

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ХУЛІГАНСТВА

У статті аналізується поняття хуліганства як складу злочину та адміністративного правопорушення, вказано на недоліки його нормативно-правового визначення. Автори наголошують, що практично кожне правопорушення посягає на громадський порядок в незалежності від того, вчинене воно у громадському місці, чи ні. В результаті запропоновано здійснити декриміналізацію хуліганства та закріпити склад даного правопорушення в адміністративному законодавстві.

Ключові слова: хуліганство, злочин, адміністративне правопорушення, громадський порядок.

В статье анализируется понятие хулиганства как состав преступления и административного правонарушения, указано на недостатки его нормативно-правового определения. Авторы отмечают, что практически каждое правонарушение посягает на общественный порядок в независимости от того, совершено оно в общественном месте, или нет. В результате предложено осуществить декриминализацию хулиганства и закрепить состав данного правонарушения в административном законодательстве.

Ключевые слова: хулиганство, преступление, административное правонарушение, общественный порядок.

The concept of bullying as crime and administrative offense is analyzed, the flaws of its regulatory definition are pointed out in this article. The authors note that almost every offense violates public order, regardless of whether it is committed in a public place, or – no. As a result, it is proposed to implement the decriminalization of bullying and to fix the composition of the offense in the administrative legislation.

Key words: bullying, crime, administrative offense, public order.

Розвиток суспільного життя нерозривно пов'язаний із необхідністю вчасного не лише нормативно-правового регулювання нових суспільних відносин та тих, що зазнають змін, а й їх охорони. Вочевидь постає

необхідність захисту прав учасників цих відносин від протиправних посягань шляхом встановлення відповідальності за їх вчинення, тобто прийняття норм, які б відповідали сучасним реаліям життя та

© Книженко О. О., Іванцов В. О., Корнієць П. Ю., 2013

забезпечували захист суспільних інтересів. Тому чинне законодавство потребує поточного моніторингу на предмет його відповідності сучасним формациям суспільних відносин. На сьогодні це питання загострюється у зв'язку з реформуванням кримінального судочинства та ідеєю впровадження інституту кримінальних проступків.

Отже, враховуючи тенденції реформування кримінального законодавства, а також існуючі наукові розробки, особливої уваги потребує питання відповідальності за вчинення хуліганських дій. Особливе місце у деліктному законодавстві займає категорія «хуліганство», за вчинення якого передбачена як кримінальна, так й адміністративна відповідальність. Зокрема, у ст. 296 Кримінального кодексу України [1] (далі – КК України) законодавець встановив кримінальну відповідальність за так звані просте, злісне та особливо злісне хуліганство, а в ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення [2] (далі – КУпАП) адміністративну відповідальність за дрібне хуліганство. Серед доводів щодо актуальності вибору саме такої теми цієї статті приведемо статистичні дані поширення фактів скоєння хуліганства та дрібного хуліганства. Так, незважаючи на те, що кількість зареєстрованих випадків вчинення хуліганства йде на спад, їх загальний показник є доволі високим, а саме: за офіційними даними Міністерства внутрішніх справ України у 2010 році в цілому по Україні було зареєстровано 9207 випадків хуліганства, у 2011 р. – 8866 та лише за 9 місяців 2012 р. – 6240 [3].

Проблемам кримінально-правової характеристики хуліганства присвячені праці таких відомих вчених, як М. І. Бажанов, М. О. Бердяєв, Н. Г. Іванов, М. Й. Коржанський, М. О. Лоський, П. І. Люблинський, П. П. Михайленко, М. Л. Наклович, В. В. Налуцишин, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, А. Н. Трайнін, В. М. Трубников, С. С. Яценко та ін.

Серед вчених-адміністративістів безпосередньо питання відповідальності за дрібне хуліганство, його відмежування від кримінально-караного хуліганства досліджували О. М. Бандурка, А. С. Васильєв, П. М. Білий, П. П. Білик, Є. В. Додін, О. В. Джафарова, В. К. Колпаків, А. Т. Комзюк та ін.

Отже, метою цієї роботи є визначення місця складу «хуліганство» в системі адміністративних та кримінальних правопорушень.

Зазначена мета дослідження зумовлює постановку та вирішення таких завдань: проаналізувати хуліганство як склад злочину та вказати на недоліки його законодавчого визначення; дослідити історичний генезис поняття «хуліганство» та його нормативного закріплення як делікту; проаналізувати дрібне хуліганство як склад адміністративного правопорушення та визначити недоліки його нормативного визначення; сформулювати рекомендації щодо змін до чинного кримінального та адміністративного законодавства, спрямованих на уточнення місця складу хуліганства у чинному деліктному законодавстві України.

Відповідно до ст. 296 КК України хуліганством визнається умисне, грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю та винятковим цинізмом. Навіть поверхневий аналіз такого визначення відразу ставить низку питань, які не знайшли однозначного розуміння ані серед практиків, ані серед теоретиків. Зокрема, по-перше, слід визначитися, що саме слід розуміти під «громадським порядком», по-друге, необхідно з'ясувати, коли його порушення можна визнати «грубим», по-третє, за якими критеріями «грубе» порушення можна відмежувати від «негрубого», по-четверте, за якими ознаками неповага до суспільства визнається як «явна», по-п'яте, що саме слід розуміти під «особливою зухвалістю» та «винятковим цинізмом»? Розв'язання цих завдань забезпечить точне та неухильне застосування статей 173 КУпАП та 296 КК України.

Зазначені вище питання намагався вирішити Пленум Верховного Суду України, як підсумок проведення якого прийнято Постанову «Про судову практику у справах про хуліганство» № 10 від 22 грудня 2006 р. [4] (далі – Постанова), проте поза її увагою залишилася ціла низка проблем.

У свою чергу першим кроком у досягненні поставленої нами мети має стати аналіз ознак складу злочину «Хуліганство».

Відповідно до диспозиції статті 296 КК України родовим об'єктом хуліганства є громадський порядок, визначення якого не отримало свого законодавчого закріплення. На неоднозначність та недосконалість вживання поняття «громадський порядок» у ст. 206 КК УРСР у 70-ті роки минулого століття наголошував С. С. Яценко [5, с. 107]. На практиці, більше того, це призводило до притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які фактично вчиняли адміністративні правопорушення [6, с. 243]. Тому необхідно дати його чітке розуміння, не звужуючи та занадто не розширюючи коло відносин, що складають його зміст.

На нормативно-правовому рівні поняття громадського порядку надано Законом України «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів» як сукупність суспільних відносин, що забезпечують нормальні умови життєдіяльності людини, діяльності підприємств, установ і організацій під час підготовки та проведення футбольних матчів [7] та Законом «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» [8] – частина (частини) будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно, чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, в тому числі під'їзди, а також підземні переходи, стадіони.

Як бачимо, надані законом формулювання громадського порядку обмежено

сферою суспільних відносин, що підлягають регулюванню відповідними правовими актами та не відображають повної сутності даної категорії.

Натомість у літературі існує чимало різноманітних підходів щодо розуміння поняття «громадського порядку». Одні автори ототожнюють його з поняттям правопорядку чи упорядкуванням суспільних відносин; інші розуміють під громадським порядком певну поведінку людей в громадських місцях; треті пов'язують це поняття з громадськими відносинами, які забезпечують створення нормальних умов діяльності для громадян, підприємств, установ, організацій [9, с. 29].

Погоджуючись з тим, що громадський порядок – це обумовлена потребами суспільства система врегульованих правовими та іншими соціальними нормами відносин, що складаються у громадських місцях в процесі спілкування людей, яка має на меті забезпечення сприятливої обстановки для функціонування суспільного життя, нормальних умов праці та відпочинку людей, для діяльності державних органів, підприємств, установ і організацій [10, с. 19] та проаналізувавши його визначення, можна зробити висновок, що практично кожне правопорушення посягає на таку врегульовану соціальними нормами систему відносин в незалежності від того, вчинене воно у громадському місці, чи ні.

Кожне правопорушення посягає на громадський порядок і може завдати або завдає йому шкоди, адже ігнорування передбачених законом норм поведінки і є порушенням цього громадського порядку. З цього приводу пригадуються слова В. І. Ігітова, який, враховуючи масштабність громадського порядку як об'єкта посягань, ще в 60-х роках ХХ ст. писав: «Ведь любое преступление и административный проступок нарушают общественный порядок, если они угрожают интересам государства или правам и здоровью граждан...» [11].

Заслужують на підтримку правові позиції вчених, які для кваліфікації хулі-

ганства як злочину особливу увагу приділяють оцінці порушення громадського порядку, яке має бути саме «грубим». У цьому контексті постає питання: яким чином потрібно порушити громадський порядок, щоб його можна було кваліфікувати як грубе? Можливо, таке порушення повинно бути поєднане з використанням зброї або інших різних предметів, які можна використати як зброю. Однак існують і такі випадки порушення громадського порядку, які не пов'язані із використанням таких предметів, чи буде таке порушення грубим? Відсутність однозначної відповіді на ці питання можна назвати ще однією прогалиною законодавства.

Наприклад, Постанова Пленуму Верховного Суду Російської Федерації «О судебной практике по уголовным делам о хулиганстве и иных преступлениях, совершаемых из хулиганских побуждений» від 15 листопада 2007 р. № 45 визначає, що суди мають відрізняти хуліганство від інших злочинів залежно від спрямованості умислу, мотивів, цілей винного та обставин учинення ним кримінально-караних дій [12]. Однак, на нашу думку, така настанова навряд чи може допомогти у практичній діяльності, оскільки не додає зрозумілості у їх відмежуванні.

Отже, грубе порушення громадського порядку повністю передбачає наявність певного мотиву, а саме явної неповаги до суспільства. Натомість ми вважаємо, що кожне умисне правопорушення несе у собі поняття неповаги до суспільства, адже умисне порушення норм закону і є неповажним ставленням до загальноприйнятої людської моралі.

Постанова визначає, що за ознакою особливої зухвалості хуліганством може бути визнано таке грубе порушення громадського порядку, яке супроводжувалось, наприклад, насильством із завданням потерпілій особі побоїв або заподіянням тілесних ушкоджень, знущанням над нею, знищенням чи пошкодженням майна тощо, або таке, яке особа тривалий час уперто не припиняла. Також за

значається, що хуліганством, яке супроводжувалось винятковим цинізмом, можуть бути визнані дії, поєднані з демонстративною зневагою до загальноприйнятих норм моралі, наприклад, проявом безсоромності чи грубої непристойності та ін. Проте Постанова не дає вичерпний перелік діянь, які б характеризували ці поняття, а отже можна сказати, що суд їх визначає на власний розсуд.

Окрім цього, жоден нормативно-правовий акт України не закріплює визначення понять зухвалості і цинізму, тож для розуміння їх змісту звернемося до глумачного словника.

Зухвалість (англ. impertinence) – порок та вада особистості, негативний поведінковий прояв, симптом хамства, в релігії – гріх [13, с. 389].

Цинізм (грец. κυνισμός – вчення кініків) – нігілістичне ставлення до людської культури та (або) відверто зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моралі, етики, до кого (чого-небудь), що має загальне визнання, повагу [13, с. 1363].

Разом з тим, навіть дотримуючись зазначених визначень, все-таки є не зрозумілою межа між зухвалістю та особливою зухвалістю, цинізмом та винятковим цинізмом.

У цьому контексті заслуговує на увагу твердження Н. В. Іванцової, яка визначила хуліганство як «багатостраждальний» злочин, оскільки його місце в кримінальному законі одне із самих нестабільних [14, с. 36]. При цьому при криміналізації останнього воно не володіло якимись специфічними особливостями. Його зміст складали посягання на особу і на майно [15, с. 53].

При дослідженні історії закріплення та визначення хуліганства як кримінально-караного правопорушення В. В. Налуцишин приходить до висновку, що радянська влада, забезпечуючи захист державних інтересів, відійшла від захисту інтересів окремих громадян, вбачаючи в хуліганських проявах діяння, що завдає шкоду, в першу чергу, державі [6, с. 242].

Схожою є ситуація з дрібним хуліганством, за вчинення якого у 1956 р. встановлена адміністративна відповідальність. Навіть якщо хуліганські вчинки протягом року здійснювалися однією і тією ж особою два, три і чотири рази, винний щоразу притягався лише до адміністративної відповідальності. У 1960 р. за третє дрібне хуліганство, здійснене протягом року була введена кримінальна відповідальність. 26 липня 1996 р. була встановлена кримінальна відповідальність за повторне дрібне хуліганство. У 1997 р. кримінальну відповідальність за дрібне хуліганство відмінили. Нині, як і в 1956-1960 рр., дрібне хуліганство тягне за собою відповідальність лише за КУпАП [16, с. 94-95].

Окремо варто наголосити, що ні в сучасному зарубіжному законодавстві, ні в дореволюційному російському не було і немає складу хуліганства. Метаморфози з хуліганством (а саме з місцем складу в межах Кримінального кодексу і з визначенням його об'єктивної сторони) по суті може свідчити про невпевненість законодавця відносно онтологічної сутності хуліганства як злочину.

Усе вищезазначене дозволяє підтримати точку зору А. Н. Трайніна (та його послідовників М. Г. Іванова, М. П. Чубинського), який першим зазначав, що будь-яке діяння може, за відомих умов, носити характер хуліганського; у понятті хуліганства, як і у визначенні хуліганства, немає і не може бути вказівок на об'єктивний склад діянь [17, с. 53].

Як наслідок, вважаємо за потрібне декриміналізувати діяння, передбачене ст. 296 КК України, оскільки дана стаття не визначає таких специфічних дій, які дозволяли б виділяти його як окремий злочин, який містить свій, окремо визначений склад. Дане поняття посягає на ті суспільні відносини, які вже охороняються нормою кримінального закону, тобто на життя, здоров'я, власність, і за порушення яких вже передбачена кримінальна відповідальність.

Такий стан справ об'єктивно змушує нас вирішити питання про обґрунтова-

ність закріплення адміністративної відповідальності за вчинення дрібного хуліганства, що в свою чергу обумовлює аналіз дрібного хуліганства.

Відповідно до ст. 173 КУпАП поняття «дрібного хуліганства» законодавець визначає як нецензурну лайку в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян. Якщо враховувати положення ст. 296 КК України щодо поняття хуліганства, то законодавець мусив би диспозицію ст. 173 КУпАП викласти в такій редакції: «дрібне грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю та винятковим цинізмом».

Однак вочевидь, що законодавець у ст. 173 КУпАП в поняття хуліганство вкладає зовсім інший зміст. Це свідчить про варіативність визначення хуліганства у різних галузях права. Таке становище не можна визнати прийнятним, оскільки одне й те ж поняття не може тлумачитись по-різному. Окремого вирішення потребує питання щодо переліку «інших подібних дій», за вчинення яких особа підлягає адміністративній відповідальності за ст. 173 КУпАП. Таке визначення дозволяє доволі широко тлумачити ці положення у правозастосовній діяльності.

Як бачимо, формулювання ст. 173 КУпАП також містить цілу низку недоліків. Тому на перший погляд може здатися, що декриміналізація хуліганства має сприяти виключенню дрібного хуліганства з переліку діянь, за які встановлено адміністративну відповідальність, адже відсутність першого абсолютно логічно нівелює можливість існування другого (його меншої суспільно-небезпечної «проекції»). Втім це не так. Обґрунтовуючи власну позицію з цього приводу, ми можемо відзначити таке.

По-перше, чинний КУпАП не містить правопорушень, які б повною мірою передбачали захист усієї сукупності суспільних відносин, які нині охороняються встановленою відповідальністю за

дрібне хуліганство. Закріплення переліку відповідних правопорушень є доволі складним завданням, що, скоріш за все, може бути пов'язано з прогалинами законодавчого регулювання, що в свою чергу негативно позначиться на правозастосовчій діяльності. Такий шлях варто визнати, скоріше, необґрунтовано довгим та складним, ніж єдино вірним.

По-друге, проведення декриміналізації того чи іншого злочину свідчить про визнання законодавцем зниження рівня суспільної небезпечності такого правопорушення, але не про повне скасування відповідальності за його вчинення, що в свою чергу як раз може знайти своє відображення у нормах КУпАП.

Нарешті, по-третє, проведене нами опитування громадян, що не мають спеціальних знань у галузі права, показало, що із 100 опитаних респондентів 75 % розуміють поняття «хуліганство» саме як дрібне правопорушення, 14 % – аморальні, антисуспільні дії, за вчинення яких в Україні не передбачена відповідальність і лише 11 % розуміють хуліганство як злочин.

Отже, зважаючи на те, що сам термін «хуліганство» глибоко укоренився у свідомості нашого народу ще з радянських часів, буде недоречно його повністю виключати з переліку понять чинних правопорушень, а тому пропонуємо зменшити його суспільну небезпечність, виключивши поняття «дрібного хуліганства» з КУпАП, замінивши його на «хуліганство». Обґрунтовуючи дану позицію, варто процитувати В. К. Колпакова, який пише: «злочини і адміністративні правопорушення як соціальні явища дуже близькі між собою, а межі між ними досить рухливі й надто умовні. Тому нерідко перші з них перетворюються на другі, й навпаки». Це зумовлено соціально-політичними та іншими потребами суспільства, а також ситуацією, що в ньому склалася, відмічає далі вчений [16, с. 94-95]. Як наслідок, підсумовуючи вищевикладене, ст. 173 КУпАП вважаємо за необхідне викласти у такій редакції:

«Хуліганство

Хуліганство, тобто нетактовні дії, що проявляються у зухвалому та цинічному відношенні до загальноприйнятих норм моралі та етики або образливому ставленні до людей, що проявляється у зневазі до їх честі й гідності у формі розв'язних манер».

На нашу думку, лише таке визначення хуліганства у повній мірі відповідає його сутності та сформульовано логічно та лаконічно (точно, чітко, стисло), тобто відповідає правилам юридичної техніки, що регулюють текст, структуру та зміст правового акта [18, с. 102].

З іншого боку, ми були змушені використати раніше невживані юридичні терміни, що може дещо ускладнити розуміння даного правового поняття, тобто суперечить правилам юридичної техніки, з допомогою яких викладаються норми права [18, с. 102]. У літературі зазначають: «якщо значення терміна викликає сумніви, слід звернутися до словників (енциклопедичних, тлумачних)» [18, с. 181].

У свою чергу визначення тих чи інших термінів у словниках не є ідентичними, оскільки вони укладаються різними авторами, які ознаки одного терміна можуть розкрити по-різному, недостатньо окресливши їх чи взагалі приділити увагу іншим. У зв'язку з цим пропонуємо закріпити визначення даних термінів у примітці до ст. 173 КУпАП. Це дозволить в повній мірі визначити позицію законодавця, звести нанівець різні підходи до тлумачення й, відповідно, застосування положень даної статті.

Тому до ст. 173 КУпАП необхідно закріпити примітку, в якій би містилося тлумачення таких термінів: «нетактовні дії», «зухвале ставлення», «цинічне ставлення», «розв'язні манери».

Наприкінці відзначимо, що в наш час вже відбулися зміни суспільно-моральних орієнтирів і цінностей. Такі проблеми «глобального масштабу», як боротьба з п'яницями, хуліганам та дебоширами, що було характерним за часів Радянсько-

го Союзу, мало цікавлять пересічного українця. Верховенство приватного над суспільним стає все більш очевидним кожного дня. Закон як відображення суспільної свідомості має реагувати на такі зміни, тому приватні основи захисту суспільних відносин мають знайти своє відображення у деліктному законодавстві України.

Хуліганство являє собою злочин радянських часів, де інтереси публічного характеру переважали над приватними. Нині категорія «хуліганство» має вико-

ристовуватися для позначення хуліганського мотиву як елементу суб'єктивної сторони злочинів проти життя, здоров'я та власності та делікту, за вчинення якого передбачено адміністративну відповідальність.

Перспективами подальшого дослідження може слугувати розроблення понять нетактовності дій, розв'язаності манер, зухвалого та цинічного ставлення, які могли би бути відображені у законодавстві.

Література

1. Кримінальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
3. Статистика МВС України : Стан та структура злочинності в Україні [Електронний ресурс] // Офіц. сайт М-ва внутр. справ України. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/717134>.
4. Про судову практику у справах про хуліганство [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верхов. суду України від 22 груд. 2006 р. № 10 // Офіц. сайт Верхов. Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06>.
5. Яценко, С. С. Питання відповідальності за злочинні посягання на охоронців громадського порядку / С. С. Яценко // Проблеми правознавства. Міжвід. наук. вісн. – Вип. 2. – К. : Київ. ун-т, 1965. – С. 106-108.
6. Налуцишин, В. В. Історико-правові та порівняльні аспекти кримінально-правової характеристики хуліганства / В. В. Налуцишин // Університ. наук. зап. – 2005. – № 4 (16). – С. 237-247.
7. Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів : Закон України від 08.07.2011 р. № 3673-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 59. – Ст. 102.
8. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України від 22 вересня 2005 р. № 2899-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 52. – Ст. 565.
9. Лошицький, М. В. Адміністративно-правові відносини у сфері охорони громадського порядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Лошицький Михайло Васильович. – К., 2002. – 181 с.
10. Корнієнко, М. В. Роль органів внутрішніх справ України в охороні громадського порядку при ускладненні оперативної обстановки : [монографія] / М. В. Корнієнко. – Дніпропетровськ : Україна, 2001. – 430 с.
11. Игитов, В. И. О сфере правового регулирования в области обеспечения общественного порядка / В. И. Игитов // Вестн. МГУ. Серия X. Право. – 1964. – № 2. – С. 40-44.
12. О судебной практике по уголовным делам о хулиганстве и иных преступлениях, совершаемых из хулиганских побуждений : Постановление Пленума Верхов. Суда Рос. Федерации от 15 ноября 2007 р. № 45 // Рос. газ. – Федеральный выпуск. – 2007. – № 4523. – С. 18.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпін'я : ВТФ Перун, 2003. – 1440 с.
14. Иванцова, Н. В. Перспектива хулиганства – его декриминализация / Н. В. Иванцова // Законность. – 2004. – №11. – С. 36-41.
15. Иванов, Н. Г. Хулиганство как преступление: критический взгляд / Н. Г. Иванов // Государство и право. – 2009. – № 6. – С. 53-61.
16. Колпаков, В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : [монографія] / В. К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 528 с.
17. Трайнин, А. Н. Избранные труды / А. Н. Трайнин ; сост. вступ. ст. : Н. Ф. Кузнецова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 898 с.
18. Красницька, А. В. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування : [посібник] / А. В. Красницька. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 528 с.